

УКРАЇНЦЯМ ВІДКРИЛИСЯ ДАВНІ КРАЄВИДИ

Ключові слова: історична лексикографія, географічна термінологія, пам'ятки української мови

Ганна Дидик-Меуш, Олена Слободзяник. Українські краєвиди XVI – XVIII століть. Слово. Текст. Словник. – Львів, 2015. – 384 с.

Студії над давніми текстами іноді надихають дослідника на створення оригінального дослідження. Очевидно, так сталося й із авторками (упорядницями) цілком новаторської в українській медієвістиці праці «Українські краєвиди XVI – XVIII століть. Слово. Текст. Словник». Ганна Дидик-Меуш та Олена Слободзяник запропонували читачам від **слова** через **текст** побачити **словник**. Словник незвичний, оскільки містить не лише реєстрове слово та значення, але й контексти. Причому контексти не усічені, обмежені ілюструванням лише лексеми зі словникової статті, а повні, що дає можливість максимально зрозуміти значення слова. До деяких словникових гасел авторки подають розлогі фрагменти із пам'яток, як то читаємо в статтях **болотина** (с. 27-28), **купля** (165-166) та багатьох інших, зауважуючи, що «користувач оцінить їх як, з одного боку, ілюстрацію слова, з іншого – як ілюстрацію епохи, культури, звичаїв в Україні XVI – XVIII ст.» (с. 12). Вражає й обсяг матеріалу, звідки добирали дослідниці ілюстрації – 233 джерела, з-поміж яких тексти скорописні й стародруки. Пам'ятки охоплюють усі три українські наріччя.

Що дає досліднику української мови, культури, історії таке видання? Передовсім – це реєстр назв українського ландшафту, які в багатьох випадках виблискують несподіваною, уже давно забутою, лексикою, семантикою, як то: *ворота* 'відгалуження ріки, рукав' (с. 52), *надро* 'затока, бухта' (с. 216), *пазуха* 'затока, бухта' (с. 247); по-друге, засвідчені географічні назви удокладнюють значення відомих у славистиці апелятивів. Наприклад, *имѣньє* 'земельне володіння; маєток' наші предки диференціювали на: *имѣньє бабизное*, *дєдичное* /*дѣдизное*, *дѣдинное*/, *материзное* /*материстое*/, *отцевское* /*отчистое*, *отчинное*, *отчизное*/, *небожчиковское*, *детинное*, *спадковное*, *спалное*, *венное*, *вечистое*, *выслужоное*, *заставное*, *купленое*, *набытое*; *поле* 'земельне угіддя' – на: *поле простое*, *степное* /*степовое*/, *сѣножатное*, *сѣнокосное*, *дворное*, *земляное*, *зоранное*, *оранное* /*оремое*/, *пахарное* /*пахотное*, *пашное*/, *злое*, *неуроженое*, *яловное* /*яловое*/ (с. 262-264). Зауважимо, що такі назви іноді прояснюють на сьогодні забуту етимологію. Невипадково українці називали поле *сѣножатное* та *сѣнокосное*. Траву на сіно наші предки жали серпом і косили. Але сучасні словники не фіксують до лексеми *сіножать* семантики, пов'язаної із процесом жаття серпом, а лише: 1. Косіння трави на сіно й період цього косіння; косовиця. 2. Місце, де косять траву на сіно [СУМ 2012, с. 1049]. А фонеморфологічна структура слова *сѣножать* /*сѣнопожать*/ нам засвідчує інше: у XVI ст., а, очевидно, й раніше, предки українців заготовляли сіно серпами – сіно жали. По-третє, серед реєстрових слів та ілюстрацій знайдемо довгі словотвірні ланцюжки, окремі ланки яких з ужитку вийшли: *островъ* – *островецъ* – *островокъ* (с. 231); *плицъ* – *плицкъ* – *плицчикъ* (252); *ровъ* – *ровокъ* – *ровецъ* – *ровчакъ* (с. 287). По-четверте, словник дає вдячний матеріал для характеристики звукової організації тогочасної української писемної мови:

кустове /кустувє/ (с. 168), *лѣдь* /лесъ, лись/ (с. 184), *окопъ* /окупъ/ (с. 230), *обшаръ* /ошиаръ/ (с. 222), *пагорокъ* /пагорокъ, пагурокъ/ (с. 246-247), *узлѣе* /узлесье, узлѣсе, узлѣье/ (с. 327). Дослідник звукових особливостей середньонадніпрянських говірок знайде підтвердження місцевій вимові назви Шевченкової Кирилівки – *Керелівка*. У пам'ятці 1615 року з Чигирини читаємо: «Я, Максим Михайловичь, козакъ и обиватель мѣста *Чегерина*...» (с. 252). У вітчизняних історичних лексиконах не засвідчено іменника *джерело* із початковою африкатою *дж*, лише *жерело*. Приклад, який наводять Г.Дидик-Меуш та О.Слободзяник з покликанням на «Книгу крѣпостей Монастыря Мгарскаго Лубенскаго» (акти за 1619–1729 рр.), можливо, один із найдавніших: Дароваль на обитель стую ... джерело... в тых урочищах будучое (с. 98-99). По-п'яте, і це найголовніше. Уперше воєдино зібрано за три століття з усіх регіонів України географічну номенклатуру. Зважаючи на те, що останній випуск створеного Словника української мови XVI – першої половини XVII ст. охоплює поки що тільки літеру *Л*, рецензоване видання заповнює, принаймні, однією тематичною групою лексики, вітчизняне діахронійне словництво за цей період від *А* до *Я*. Книга «Українські краєвиди XVI – XVIII століть. Слово. Текст. Словник» відтепер відкриває простір і значно полегшує порівняльно-історичний аспект студій з вивчення сучасної географічної номенклатури. У «Краєвидах...» дослідник регіональної мікротопонімії будь-якого українського ареалу віднайде паралелі.

Що хотілося б побачити в такому виданні? Добре було б, аби наведений ілюстративний матеріал був погрупований за ареалами: пам'ятки північноукраїнські, південно-західні та південно-східні. Охоплений часовий проміжок дає можливість це зробити, адже від другої половини XVII ст. маємо тексти з Полтавщини, Черкащини, півдня Київщини. Таке представлення матеріалів одразу б вирізняло, щонайменше на фонетичному та морфологічному рівнях, три українські наріччя.

Зрозуміло, що заголовне слово в кожній статті словника має стояти в називному відмінку однини, але не завжди можна віднайти в пам'ятці таку форму до засвідченої лексеми. Тому укладач історичного лексикону нерідко має реконструювати початкову форму. Що і здійснили авторки. Більшість таких реконструкцій логічні й закономірні, очевидно, відповідають мовній епосі. Однак деякі початкові форми викликають застереження. Форма *гайокъ* у Словнику проілюстрована прикладами з текстів 1541 – *к ... гайку*, 1546 – *от ... гайку* та 1600 року – *въ гайку* (с. 63-64). Такі само цитати наведені й у Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст., де також у початковій формі – ГАЙОКЪ [СУМ XVI – XVII, вип. 7, с. 183]. До XVII ст. прикладів переходу *e > o* після *й* в українських пам'ятках не засвідчено. Запис в іншій ілюстрації – *гаіок* за 1693 рік (с. 64), можливо, один із найдавніших, який відображає цю зміну після *ј*. Думаємо, не варто подавати беззастережно початкові форми з протетичним *в*: *вольхи* (с. 52), *возеро* (51), *возерце* (с. 226), *вустья* (332). Усі приклади з цими словами представлені в конструкціях з прийменником *у*: *вкинули есмо у возеро, тых дву тонь у возере* (с. 224); *зарослыє у вольхахъ* (с. 52); *руду сягловку у вустьи* (с. 332). У прикладах з іншими прийменниками та в безприйменникових уживаннях це слово засвідчене без протези. Очевидно, тут йдеться не про приставний *в* – у *возере*, а про варіант прийменника *ув* – *ув озере*. Щонайменше, біля таких слів потрібно було б поставити позначку, яка б указувала на сумнівність реконструкції.

Насамкінець звернемо увагу на рівень поліграфії. Ошатна обкладинка Богдана Боліщука й верстка Віктора Мартинюка зробили видання приємним не лише для душі медієвіста, але й для очей та рук.

Безсумніву, така книга знайде свого читача.

СУМ 2012 – Словник української мови / Відп. ред. В.В. Жайворонек. – К., 2012.

СУМ XVI – XVII – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / Відп. ред. Д.Гринчишин. – Вип. 7. – Львів, 2000.